
درآمدی بر نگرش اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه در حفظ محیط زیست

محمود گلستانی*

الهام پهلوانی**

دیباچه

یکی از دستاوردهای عصر مدرن، رشد و توسعه تکنولوژی در عرصه‌های مختلف است که به نوعی و ناخواسته موجب تخریب و نابودی محیط زیست طبیعی شده است. گسترش راه‌ها باعث از بین رفتن درختان، کوه‌ها و غیره شده است؛ استفاده بی‌رویه از

* محمود گلستانی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل از دانشگاه آزاد اسلامی واحد دامغان و مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی استان سمنان و دانشگاه پیام نور واحد مهدیشهر است. (golestani.m22@gmail.com)

** الهام پهلوانی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد و مدرس دانشگاه علمی کاربردی بهزیستی استان سمنان است. (pahlevani.e22@gmail.com)

پذیرش: ۱۳۹۱/۷/۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۳

فصلنامه مطالعات بین‌المللی (ISJ)، سال نهم، شماره ۳، زمستان ۱۳۹۱، صص ۲۲۲-۲۰۳.

ابزارآلات صنعتی، نظامی و مواد شیمیایی و سموم به ویژه پس از دهه ۱۹۷۰ میلادی به این سو و آلودگی‌های فزاینده خاک، آب و هوا، همواره «محیط زیست» را تهدید نموده و آسیب‌های جبران ناپذیری به آن وارد ساخته است. امروزه جنگ و عوامل تخریب کننده طبیعت و محیط زیست چنان رو به گسترش است که زنگ خطر ویرانی محیط زیست در همه جای جهان به صدا درآمده است. بنابراین، توجه به محیط زیست و حفظ آن در زندگی بشر یکی از مهمترین معضلاتی است که جهان امروز با آن مواجه است و آگاهی نسبت به اهمیت محیط زیست سالم و پاک برای زندگی بهتر و سالم‌تر رو به افزایش است. در حالی که اکنون بشر نسبت به آلودگی محیط پیرامون خود ابراز نگرانی می‌کند و در پی یافتن راه‌حلی برای مبارزه با این معضل برآمده است، این مهم به خوبی در اسناد حقوق بین‌الملل بشردوستانه و منابع معتبر اسلامی به خصوص قرآن کریم ذکر گردیده است.

۱. اصطلاح محیط زیست

محیط زیست از لحاظ لغوی از دو واژه‌ی «محیط» و «زیست» ترکیب شده است. محیط واژه‌ای عربی بوده و از ریشه «حوط» و به معنای احاطه کننده است. «زیست» نیز واژه‌ای فارسی و مترادف زندگی و حیات است. بنابراین، محیط زیست در برگیرنده کلیه عناصر طبیعی و انسان ساخت می‌شود که افراد انسانی و حیوانات و گیاهان و گونه‌ها را احاطه نموده و یا کلیه عوامل ملموس و غیرملموس که چارچوبه حیات را شامل می‌شود.^(۱)

مقدمه بیانیه کنفرانس سازمان ملل متحد درباره محیط زیست انسان در سال ۱۹۷۲ در استکهلم، به دولت‌ها اعلام می‌دارد که: انسان مخلوق و شکل‌دهنده محیط زیست خود است. محیطی که به وی بقای فیزیکی و فرصت رشد معنوی (اخلاقی، اجتماعی و روحی) عطا می‌کند.^(۲) در واقع، آنچه حقوق محیط زیست در پی آن است، این است که انسان‌ها حق دارند که محیط زیست آنها از شرایط مناسب برای زندگی سعادت‌مندانه توأم با امنیت و سلامت برخوردار باشد.^(۳)

از دیدگاه دیوان بین‌المللی دادگستری نیز، محیط زیست فضایی است که در آن موجودات انسانی زندگی می‌کنند و کیفیت زندگی و سلامتی‌شان از جمله برای نسل‌های آینده به آن فضا وابسته است. مصوبه ۲۷ ژوئن ۱۹۶۷ شورای اروپا، محیط

زیست را شامل آب و هوا، خاک، عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌داند.^(۶) در تعریفی دیگر، محیط زیست شامل همه یا بخشی از عناصر تشکیل‌دهنده محیط طبیعی اعم از آب، هوا، خاک چه در سطح و چه در عمق، در حالت طبیعی یا محیط انسان ساخته می‌باشد.^(۷)

حقوق محیط زیست رشته‌ای از حقوق است که با حفاظت و حمایت از محیط زیست مرتبط است و در برگیرنده اقدامات پیشگیرانه، به همراه اقداماتی برای ایجاد مسئولیت و پاک‌سازی حوادثی است که به محیط زیست آسیب و خسارت می‌زند. این خسارات، زیان‌های زیست محیطی است که بر اشخاص یا اشیاء از طریق محیط زیستی وارد می‌شود که در آن زندگی می‌کنند. در اینجا محیط زیست، منبع خسارت است، نه زیان‌دیده. برخی دیگر بر این باورند که این خسارت، ناشی از آلودگی است و مرتبط با همه خسارتی است که در کاهش عناصر طبیعی (آب، هوا، خاک) دخیل است.^(۸)

در مجموع می‌توان گفت، محیط زیست سالم موهبتی خداوندی است که از کلیه موجودات، منابع و عوامل و عناصری که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد به وجود می‌آید و امکان زندگی و حیات را برای تمام موجودات زنده فراهم می‌کند و از لحاظ مادی و معنوی باعث رسیدن به کمال در انسان‌ها می‌شود.

۲. محیط زیست در اسلام

در جهان امروز مسئله آلودگی محیط زیست، یکی از مهمترین و حادثترین مشکل تمدن انسانی است، زیرا بر نظم و بقای طبیعت اثر می‌گذارد و پیامدهای زیانباری برای زندگی انسان، حیوان و گیاه دارد. در این میان، نقش انسان در آلودگی محیط زیست بسیار چشمگیر است و به نوعی پیوندی ناگسستنی میان انسان و طبیعت وجود دارد.

بر این اساس، همه ادیان به طریقی، بر حفظ و بقای جهان طبیعت تأکید دارند. داستان حضرت نوح یک سمبل از لزوم حفظ گونه‌هاست که در دین مسیحیت و یهود مطرح شده است. قانون اساسی اندونزی الزام کلی قرآن در احترام به خلقت را در متن دیباچه خود منعکس کرده است که محیط زیستی که خداوند متعال به مردم اندونزی اعطا کرده است، شامل همه جنبه‌ها و ابعادش می‌شود.^(۹) این مطلب، از نظر اسلام نیز به عنوان آخرین دین جهانی به دور نبوده و خداوند متعال به روش‌های مختلف در کتاب آسمانی

خود، به آن پرداخته و از انسان‌ها می‌خواهد تا به محیط زیست احترام بگذارند. در میان ادیان مختلف، تفکر اسلامی به عنوان مکتبی جامع، معتدل‌ترین و منطقی‌ترین نظریه را در مورد طبیعت معرفی می‌کند، چنان که در قرآن کریم، نه اجازه می‌دهد تا بشر طبیعت را به علت بزرگی آن خدای خویش بداند و در مقابل آن سجده کند و نه آن را موجودی بدون روح می‌داند، بلکه جلوه‌های طبیعی را آیه، نشانه، کلمه خداوند و موجوداتی با شعور نسبی که تسبیح گوی خداوندند معرفی کرده است و انسان‌ها را به پرستش خالق آنها فرا می‌خواند.^(۸)

دین مبین اسلام تمام امور مربوط به بشر را پیش‌بینی کرده و در این راستا، به خوبی با آموزه‌های ارزشمند خود گامی مؤثر در ارتقای زندگی آدمیان برداشته است. این آموزه‌ها در درجه اول در کلام خداوند متجلی شده، چنانچه خداوند در قرآن کریم که در سال ۶۱۰ میلادی بر پیامبر نازل شد، خطاب به انسان‌ها در آیه ۸۹ سوره نحل می‌فرماید: این کتاب را که بر تو نازل کردیم بیانگر همه چیز است. در آیه ۶ سوره انعام نیز، کامل بودن این راهنمای زندگی را تأیید نموده و می‌فرماید: ما چیزی را در کتاب (تکوین از نظر ثبت جریانات هستی و برنامه‌های آفرینش) فروگذار نکرده‌ایم. قرآن کریم در همان ابتدای امر، هدف خود را از نزول این کتاب هدایت و دستورالعمل معرفی می‌کند. به طوری که در آیه ۲ سوره بقره می‌فرماید: در (وحی بودن و حقانیت) این کتاب هیچ شکی نیست، سراسرش برای پرهیزکاران هدایت است. از این رو، عالم خلقت با نظم هدفمند و از روی حکمت تدوین شده است.^(۹) در درجه دوم، این آموزه‌ها در احادیث و روایاتی که از پیامبران و امامان ذکر شده نیز وجود دارد، به گونه‌ای که پیامبر اسلام در حجه الوداع فرمودند: هرچه را مردم تا روز قیامت به آن احتیاج دارند، بیان کردم و از چیزی فروگذاری نکردم.

بنابراین، از آنجا که قرآن و روایات به همه امور اشاره دارد، به طور قطع به طبیعت، عناصر، فواید و آثار آن و همچنین به لزوم حفاظت از آن نیز پرداخته‌اند. خداوند در آیات فراوانی به این موضوع اشاره می‌کند. به طور مثال، در بیان اهمیت محیط زیست می‌فرماید: اگر ابناء بشر، منابع طبیعی را حفظ کنند، از زندگی بهتری برخوردار می‌شوند و اگر آنها این منابع را مورد تخریب قرار دهند، بدون هیچ شک تنبیه به دنبال خواهد آمد.^(۱۰) خداوند انسان را مأمور آبادانی زمین می‌نماید و از او

می‌خواهد تا به آبادی امانتی که به وی سپرده شده است، پردازد و آن را از هرگونه گزند و تباهی بازدارد.^(۱۱)

این نشان دهنده آن است که انسان‌ها که مسئولیت حفظ و نگهداری از منابع طبیعی را به عهده دارند، باید در حفظ محیط پیرامون خود بکوشند و گرنه کسانی را که به تخریب مظاهر زیبای خداوند دست می‌زنند و نظام باشکوه آفرینش را از بین می‌برند، نکوهش می‌کند و نارسایی‌ها و مشکلات روی زمین را ناشی از اعمال انسان‌های فاسد می‌داند^(۱۲) و خداوند انسانهایی که در زمین فساد می‌کنند را از زیان‌کاران می‌داند.^(۱۳)

پیامبر اکرم نیز در این رابطه می‌فرماید: سه گروهند که با کار خود، مورد لعنت خداوند قرار می‌گیرند: کسانی که اماکن عمومی، سایه‌بان‌ها و محل پیاده شدن مسافران را آلوده کنند؛ کسانی که آب عمومی (آب نوبتی) را غصب کنند؛ کسانی که سدّ معبر کنند و مانع عبور عابران شوند. امام صادق نیز می‌فرماید: زندگی بدون داشتن سه چیز بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصلخیز.^(۱۴)

همچنین، خداوند متعال طبیعت را یکی از ابزارهای شناخت معرفی می‌کند و معتقد است تفکر در مورد عناصر و پدیده‌های طبیعی، انسان را به شناخت بهتر عالم وجود و در نهایت به شناخت عالم هستی و یگانگی خداوند راهنمایی می‌کند.^(۱۵) از دید قرآن کریم، برای رسیدن به این شناخت باید یکسری اصول و قوانینی را برای حفظ محیط زیست و در نتیجه حیات عالم هستی رعایت کرد. برای نمونه، در آیات شریفه متعددی از قرآن می‌فرماید: یقیناً برای هر چیزی، اندازه‌ای قرار دادیم. ما هر چیزی را به اندازه آفریدیم. هر چیزی نزد او، اندازه‌ای دارد. بنابراین، بایستی به طور صحیح و درست مورد بهره برداری قرار گیرد تا از نابودی آنها جلوگیری شود و علاوه بر آن، برای استفاده نسل‌های بعد، مورد حفاظت و نگهداری قرار گیرد، زیرا مواهب طبیعی فقط به نسل حاضر تعلق ندارد.^(۱۶)

از سوی دیگر، در دین اسلام قانون لاضرر (لاضرر و لا ضرار فی الاسلام) وجود دارد که بر طبق آن ضرر و زیان زدن به شخص یا اشخاص دیگر به هیچ وجه روا نیست و پیامبر اسلام - صلی الله علیه و آله وسلم - شدت آن را نهی فرموده است. امروزه آلودگی محیط زیست مصداق بارز ضرر وارد نمودن به سلامت افراد جامعه به شمار می‌آید.^(۱۷)

البته حفاظت از محیط زیست به معنی استفاده نکردن از آن نیست، بلکه استفاده از

محیط زیست، جایز و بلکه مرجح است و در آیه‌های قرآن، امر به گردش کردن در محیط زیست شده است و در مواردی که حفظ سلامتی به استفاده از محیط زیست منحصر باشد، حکم و جوب بر آن جاری خواهد بود. به طور مثال، خداوند در آیه ۲۸ سوره بقره می‌فرماید: او خدایی است که همه آنچه در زمین است را برای شما خلق کرد. از این آیه چنین می‌توان استدلال نمود که لازمه اینکه تمام اشیاء در زمین برای انسان خلق شده، استفاده عقلایی و بجا از آنهاست و استفاده عقلایی از طبیعت و محیط زیست نیز استفاده درست و در جهت حفظ نشاط جسمی و روحی خواهد بود.^(۱۸)

نگاه قرآن کریم به طبیعت توصیفی از طبیعت و دستوری نسبت به رابطه انسان با طبیعت است که از مجموع آنها می‌توان به قواعد اخلاقی و حقوقی مورد نظر قرآن در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی دست یافت که اگر این حقوق رعایت نشود شالوده بشر با اشکال مواجه می‌شود و در نتیجه نظام هستی به مخاطره می‌افتد. در واقع، خداوند متعال که خود انسان‌ها را آفریده و خود بر طبیعت و سرشت آنها آگاه است، خود سند نگهداری و حفظ محیط زیست و راهکارهای جلوگیری از آلودگی آن را در قالب صدها آیه و روایت به طور مستقیم و غیرمستقیم برای انسان‌ها در نظر گرفته است. بر این اساس، آموزه‌هایی که در باب محیط زیست اعلام داشته، چنانچه به خوبی رعایت شود، باعث ارتقای حفظ محیط زیست و در نهایت باعث رشد و تکامل بشر خواهد شد.

با توجه به آیاتی که ذکر شد، طبیعت در تسخیر انسان و برای بهره‌برداری در اختیار او قرار دارد. انسان می‌تواند با استفاده از توانایی‌ها و خلاقیت‌هایی که خداوند در سرشت او قرار داده، بهترین بهره را از طبیعت ببرد و با خردورزی دنیا را مزرعه آخرت و سرمایه زندگی اخروی خویش قرار دهد.

از دیدگاه اسلام، احترام به محیط زیست از جمله قطع کردن درختان، آلوده کردن هوا و از این قبیل، چه در زمان صلح و چه زمان جنگ، مکروه است مگر در صورت ضرورت. به این معنا، رعایت حفظ محیط زیست در زمان صلح شدیدتر است.^(۱۹)

۳. محیط زیست و حقوق بشردوستانه

محیط زیست به معنای امروزی آن مفهومی نو و تازه است و بیش از سه دهه از عمر آن نمی‌گذرد. کنفرانس ۱۹۷۲ در استکهلم تحت عنوان «محیط زیست انسانی» را

سرآغاز آگاهی‌های بین‌المللی در خصوص محیط زیست دانسته‌اند. پس از آن، اجلاس دیگری در شهر ریو دو ژانیرو (برزیل) در سال ۱۹۹۲ میلادی معروف به «اجلاس زمین» با شرکت هیئت‌های نمایندگی از ۸۰ کشور جهان با حضور رؤسای دولت‌ها، مقامات بلند پایه، محققان و کارشناسان برجسته تشکیل شد.^(۲۰)

اصل ۲۶ کنفرانس استکهلم درباره محیط زیست بیان می‌دارد: انسان و محیط زیست را باید از اثرات تسلیحات هسته‌ای و همه وسایل تخریب جمعی دیگر مصون داشت. دولت‌ها باید کوشش نمایند تا در کوتاه‌ترین مدت، در بطن ارگان‌های بین‌المللی مناسب، درباره حذف و نابودی کامل تسلیحات مزبور توافق حاصل نمایند.^(۲۱)

اصل ۲۳ اعلامیه ریو اعلام می‌دارد که: محیط زیست و منابع طبیعی تحت ظلم، سلطه و اشغال باید حفاظت شود و در اصل ۲۴ خود جنگ را مخرب توسعه پایدار^(۲۲) می‌داند و از دولت‌ها می‌خواهد قواعد حقوق بین‌الملل را در ارتباط با حفاظت از محیط زیست در زمان مخاصمات مسلحانه رعایت نموده و در صورت ضرورت در توسعه آن مشارکت نمایند.^(۲۳)

جنگ جهانی اول و دوم باعث آلودگی و تخریب گسترده محیط زیست شده و خسارات زیادی را به طبیعت و آب‌های شیرین وارد کرد. همچنین، با به‌کارگیری جنگ افزارهای کشتار جمعی و پیشرفته که قدرت تخریبی گسترده دارد و یا به‌کارگیری سلاح‌هایی که دارای مواد آلاینده و خطرناک هستند، نظیر سلاح‌ها و گازهای شیمیایی و حتی مین‌های زمینی، آلودگی بیشتر خاک و هوا را فراهم می‌آورند. بر این اساس، این نکته شکل گرفت که اصول بیانیه‌های استکهلم و ریو را می‌توان یا نمی‌توان در جریان مخاصمات مسلحانه در مورد حفاظت از محیط زیست به کار بست. این امر باعث توجه به قوانین حقوق بشردوستانه گردید.^(۲۴)

حقوق بشردوستانه طی دوران درگیری‌های مسلحانه با حقوق محیط زیست محیطی مرتبط می‌گردد. حقوق بشردوستانه، شکل توسعه یافته و تقویت‌شده حقوق بین‌الملل سنتی جنگ (حقوق زمان جنگ) به شمار می‌آید. در این زمینه، بیشتر قواعد جنگ، امروزه حتی آن دسته از مخاصمات مسلحانه بین‌المللی را که طرف‌های درگیر، آنها را جنگ تلقی نمی‌کنند، دربرمی‌گیرد. حقوق بشردوستانه منشأ نسبتاً جدید دارد و شامل همه قواعد حقوق بین‌الملل است که به منظور رفتار با افراد - اعم از غیرنظامی یا

نظامی، مجروح یا سالم - در مخاصمات بین‌المللی تدوین شده‌اند. همچنین این واژه بسیاری از قواعد حقوق بین‌الملل عرفی را شامل می‌شود.^(۲۵) اساس شکل‌گیری حقوق بشردوستانه، محدود کردن آزادی عمل دولت‌های حاکم و درگیر در جهت انسانی کردن مخاصمات است. در این راستا، دولت‌ها به طور کلی پذیرفته‌اند که سلاح‌ها و تاکتیک‌های مورد استفاده در جنگ می‌بایست تنها اهداف نظامی را نشانه روند، باید متناسب با اهداف نظامی و ضرورت‌های معقول و در جهت دستیابی به آن اهداف به کار گرفته شوند و نباید باعث رنج بیهوده قربانیان و یا موجب صدمه بیش از حد بشوند.^(۲۶) کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو سال ۱۹۴۹ و دو پروتکل الحاقی ۱۹۷۷ دستمایه‌های اصلی حقوق بشردوستانه هستند.^(۲۷)

مقررات حقوق بشردوستانه‌ای که در کنوانسیون‌های بین‌المللی از محیط زیست در جنگ‌ها حمایت می‌کند به دو شیوه خاص و عام وجود دارد:

قواعد خاص، قوانینی است که در دوران جنگ شکل گرفته و جنبه زیست محیطی آن بیشتر مورد توجه است. اصول و قواعد خاصی که حفظ محیط زیست و مسائل مربوط به آن را در دوران جنگ و منازعات مسلحانه مورد ملاحظه قرار داده و کشورها را متعهد به رعایت آن دانسته، عبارتند از بند ۳ ماده ۳۵ پروتکل شماره ۱ ضمیمه کنوانسیون‌های ژنو مصوب ۱۹۷۷ که به موجب آن استفاده از ابزار و وسایل جنگی که به قصد خسارت گسترده و شدید از سوی متخاصمان یا یکی از آنها به کار گرفته می‌شود و به طور طبیعی محیط زیست را مواجه با خطر و آسیب دیدگی می‌کند و یا احتمال بروز تخریب محیط زیست برود، ممنوع شده است.^(۲۸) همچنین، به موجب بند ۱ ماده ۵۵ پروتکل اول سال ۱۹۷۷، استفاده از چنین ابزار و ادوات جنگی ممنوع است. در این بند آمده است که: در هنگام جنگ می‌بایست مراقبت شود که از محیط زیست طبیعی در برابر آسیب‌های گسترده، درازمدت و شدید، حفاظت به عمل آید. این حفاظت شامل ممنوعیت استفاده از روش‌ها یا وسایل جنگی می‌شود که منظور از آن وارد کردن چنین آسیبی به محیط زیست طبیعی بوده یا احتمال وارد آمدن چنین آسیبی می‌رود و در نتیجه به سلامتی یا بقای سکنه لطمه بزند. در بند ۲ این ماده نیز چنین آمده است: حمله به محیط زیست طبیعی به عنوان اقدام تلافی جویانه ممنوع است.^(۲۹) البته، باید خاطر نشان کرد تفسیر عکسی که از بند ۲ ماده ۵۵ استنباط می‌گردد این نکته است

که چنانچه حمله به محیط زیست طبیعی به عنوان اقدام تلافی جویانه تلقی نگردد، ممنوعیت نداشته و دست طرفین مخاصمه را تا حدودی جهت تخریب محیط زیست باز نگه می‌دارد. علاوه بر قواعد خاص مندرج در کنواسیون منع روش‌های تغییر زیست محیطی، رویه‌های قابل ملاحظه‌ای وجود دارد که حمله عمدی به محیط زیست به عنوان یک روش جنگی را منع می‌کند.

قواعد عام، اصول و مقرراتی است که می‌توان از آنها به نفع حمایت از محیط زیست، چه در دوران صلح و چه در دوران جنگ استفاده کرد. اصول عام ناظر بر هدایت مخاصمات نسبت به محیط زیست عبارتند از:

۱. هیچ بخشی از محیط زیست نباید مورد حمله قرار گیرد مگر آنکه هدف نظامی باشد؛
 ۲. انهدام هر بخش از محیط زیست طبیعی ممنوع است مگر آنکه ضرورت مبرم نظامی ایجاب کند؛

۳. حمله علیه یک هدف نظامی در صورت احتمال آسیب تصادفی به محیط زیست که نسبت به مزیت عینی و مستقیم نظامی پیش بینی شده بیشتر باشد، ممنوع است. (۳۰)

همچنین، می‌توان به آرای دیوان بین‌المللی دادگستری که به نحوی مرتبط به جنگهاست، اشاره کرد؛ نظیر قضیه آزمایش هسته‌ای فرانسه در آب‌های اقیانوس آرام، که استرالیا و نیوزیلند به سبب نقض حاکمیت و نقض حقوق بین‌الملل محیط زیست خواستار توقف آن شدند و دیوان با بررسی استدلال‌های طرفین، فرانسه را از ادامه آزمایش‌ها منع کرد. علاوه بر این، رأی دیوان بین‌المللی دادگستری، در قضیه مشروعیت استفاده از سلاح‌های هسته‌ای در سال ۱۹۹۶، مهمترین رأی دیوان در زمینه حفظ محیط زیست است. دیوان در صدور این رای با تأکید بر پرهیز دولت‌ها از انجام اعمالی که به محیط زیست آسیب می‌رساند، نوشت: استفاده از هر نوع سلاح و از جمله سلاح‌های هسته‌ای و روش جنگی که باعث ورود صدمه‌های شدید گسترده و طولانی مدت به محیط زیست شوند، ممنوع است. (۳۱)

استفاده بهینه از طبیعت به حفظ طبیعت بستگی دارد. در صورتی که بشر کمر به نابودی طبیعت ببندد، موجب محرومیت نسل‌های بعد از این مواهب الهی می‌شود. استفاده و بهره برداری بهینه از طبیعت و حق داشتن نسل‌های بعدی به مواهب و نعمت

گسترده الهی، بشر را ملزم به رعایت حفظ محیط زیست می‌کند. این نکته اختصاص به دوران صلح ندارد، بلکه اصل استفاده همه انسان‌ها از طبیعت، بشر را ملزم می‌کند که در جنگ‌ها طوری عمل کند که موجب محرومیت نسل‌های بعدی از طبیعت نگردد؛ زیرا منابع طبیعی برای عموم انسان‌ها است. این اصلی است که اسلام قرن‌ها پیش به آن پرداخته بود و غرب با عبور از لایه‌های ظلمانی قرون و پشت سر گذاشتن جنگ‌های وحشتناک قرون وسطایی توانست در عصر شکوفایی خرد و انقلاب صنعتی به آن برسد که امروز دانستن و درک آن برای روشنفکران شرقی مایه مباهات است.

همین اصل، مورد توجه دیوان بین‌المللی دادگستری در صدور رأی در قضیه قلمرو ماهیگیری انگلستان و آلمان علیه ایسلند در ۲۵ جولای ۱۹۷۴ قرار گرفته و چنین آمده است: این منابع تنها برای استفاده نسل حاضر نیستند، بلکه باید برای نسل آینده نیز حفظ شوند و این که هیچ دولتی نمی‌تواند منحصراً از منابع طبیعی محیط زیست استفاده کند و میراث مشترک بشر را نادیده بگیرد؛ چرا که این منابع نعمت‌هایی هستند که برای استفاده نسل حاضر و نسل‌های آینده هستند. بر این اساس، بقای منابع طبیعی همانند اصل توجه به منافع سایرین، ستون‌های حیاتی و اصلی حقوق محیط زیست را تشکیل می‌دهند.^(۳۲)

به طور خلاصه، رویه کشورها به صورت گسترده انهدام کلی محیط زیست را به عنوان نوعی سلاح منع می‌کند. کنوانسیون منع روش‌های تغییر زیست محیطی^۱ ایجاد تغییرات عمدی در محیط زیست به منظور وارد ساختن اثر گسترده، بلند مدت یا شدید به عنوان وسیله انهدام، آسیب یا صدمه به یک کشور دیگر عضو را منع می‌کند. تفاوت بین این مقررات و مقررات مندرج در پروتکل الجاقی اول آن است که مقررات یاد شده عمدتاً به اثرات چنین رویه‌ای اشاره می‌کند، در حالیکه کنوانسیون منع روش‌های تغییر زیست محیطی به استفاده عمدی از یک شیوه به منظور ایجاد تغییرات در محیط زیست اشاره دارد.^(۳۳)

۴. آلودگی محیط زیست

آنچه قرآن کریم و همچنین دانشمندان محیط زیست به شدت بر روی حفظ و نگهداری آن تأکید دارند و حیات بشر را وابسته به آن می‌دانند، عبارتند از: هوا، آب،

خاک و زمین، گیاهان و حیوانات. البته، این عناصر تشکیل‌دهنده همان چیزی است که اغلب آن را محیط زیست می‌نامند. سلامت محیط زیست زمانی دچار مخاطره می‌شود که این اجزا آلوده شده باشد. تمام این اجزا در صورت آلوده شدن بر محیط پیرامون تأثیر منفی به جای می‌گذارد که این امر در نهایت به سودجویی‌ها و استفاده بی‌رویه بشر از طبیعت بر می‌گردد.

منظور از آلوده ساختن محیط زیست، ورود هرگونه عامل یا ماده به محیط زیست است؛ به گونه‌ای که موجب صدمه زدن به بافت محیط گردد و ظرفیت‌های تبدلی و تطبیق‌پذیری یا تحمل محیط، توان جذب و مقابله یا پالایش آن را نداشته باشد.^(۳۴) آلوده آلوده شدن محیط زیست می‌تواند تمام کره زمین را دچار مشکل کند و اثر آن در یک کشور ممکن است آلودگی آن در دیگر مناطق را به دنبال داشته باشد. به طور مثال، خسارات وارده در جریان تجاوز عراق به خاک کویت در سال ۱۹۹۹ که به تخریب و آلودگی زیست محیطی همسایگانش از جمله ایران انجامید، جنبه فرامرزی و بین‌الملل دارد.^(۳۵)

نتایج زیان بار آسیب‌های زیست محیطی برگشت‌ناپذیر است. آلودگی اثر مشترک و جمعی دارد، آلودگی افزایش یافته و با سایر علل جمع می‌شود و در مدت زمان طولانی بر زنجیره غذایی گردیده و فاجعه به بار می‌آورد، خسارات زیست محیطی، آثاری فراتر از زیان به همسایگان دارد، ممکن است خسارات به صورت جمعی وارد شده و اسباب متعددی داشته باشد و یا اینکه آثار جمعی داشته باشد، این خسارت ممکن است از مکان بروز خود، ساطع شود و سرانجام، اثبات رابطه سببیت آن بسیار دشوار است.^(۳۶)

براساس مطالب بالا، هر یک از آلودگی‌های اجزای حقوق محیط زیست از دیدگاه حقوق بشردوستانه و اسلام به طور جداگانه پرداخته می‌شود:

۴.۱. آلودگی آب

اصطلاح آلودگی آب اشاره به تغییر محلول یا معلق یا تغییر درجه حرارت و دیگر خواص فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیکی آب در حدی که آن را برای مصرفی که برای آن مقرر است مضر یا غیرمفید سازد، دارد.^(۳۷) امروزه غلبه بر بحران جهانی آب و امنیت

محیط زیست یکی از مهمترین چالش‌های پیش روی بشر است. تخمین زده می‌شود که حدود یک میلیون نفر فاقد دستیابی به یک مقدار کافی آب هستند و حدود ۲ الی سه میلیون نفر هر ساله از بیماری‌هایی که مرتبط با آب است رنج می‌برند و تقریباً حدود ۴ میلیون نفر بدون مکان‌های بهداشتی کافی هستند.^(۳۸) به طور مثال، تا قبل از قانون ۳۰ دسامبر ۲۰۰۶ در نظام حقوقی فرانسه، حق بهره‌مندی از آب سالم مورد شناسایی صریح قرار نگرفته بود.^(۳۹)

از آنجا که آب برای بقا و زنده ماندن بسیار حیاتی است، دسترسی داشتن به آنها برای سازمان‌های بشردوستانه اولویت دارد. با بررسی و تفحص در آیات قرآنی، روایات مختلف و همچنین در اسناد حقوق بشردوستانه به روشنی می‌توان اهمیت حیاتی آب را دریافت. در بیشتر ادیان از جمله اسلام، مسیحیت، یهودیت، آب ماده پاک کننده محسوب می‌شود. کلمه آب در ۴۳ سوره قرآن کریم، ۶۳ بار تکرار شده است و کلمات رودخانه یا نهرها ۵۲ بار در قرآن آمده است. سایر کلمات از جمله چشمه‌ها، باران، ابرها، تگرگ با تعداد کمتری در قرآن ذکر شده است.^(۴۰)

خداوند آب را مایه حیات و منشاء گیاهان و حیوانات و مایه هستی می‌داند. با آوردن آیه (جعلنا من الماء کل شیء) حیات و زندگی همه موجودات زنده وابسته به آب است^(۴۱) و حتی در آخرت نیز یکی از پاداش‌های انسان‌های بهشتی، خوردن آب گوارا است که دوزخیان از خوردن آن منع شده‌اند.^(۴۲) خداوند متعال علاوه بر وابسته بودن حیات موجودات زنده به آب، توان مرگ و نابودی بشر را نیز در آب قرار داده است. به طور مثال، در این رابطه می‌فرماید که قوم‌های ستمگر مانند قوم نوح را با آب به هلاکت رساندیم.^(۴۳) در آیه ۴۵ سوره کهف خداوند حیات و زندگی آدمیان را به آبی تشبیه نموده که از آسمان فرود می‌آید موجب رشد و نمو نباتات می‌گردد و سپس دوران کوتاه حیات نباتی آن به انجام و پایان می‌رسد. نکته بسیار زیبا در همان اصل تشبیه است که حیات، آب است و آب حیات است. رویش و رشد نیز از برکات همین آب حیات است.^(۴۴) بنابراین، با توجه به اهمیتی که آب از دیدگاه اسلام برخوردار است، آلوده کردن آن حتی در زمان جنگ جایز نمی‌باشد.

این مطلب نیز از دیدگاه حقوق بشردوستانه نادیده گرفته نشده و از آلوده کردن و استفاده نادرست از آن به شدت نفی شده است. به طور مثال، براساس بند ۲ ماده ۵۴

پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷، حمله، تخریب انتقال یا غیرقابل استفاده کردن اموالی که برای بقای سکنه غیرنظامی ضروری است، نظیر مناطق و محصولات کشاورزی، آب آشامیدنی و کارگاه‌های آبرسانی، به خصوص به این منظور که ارزش آنها برای تغذیه سکنه غیرنظامی یا طرف مخالف، سلب شود با هر انگیزه‌ای که باشد ممنوع است.^(۴۵) آلوده کردن تجهیزات عرضه کننده آب و مواد غذایی به سم نیز در جنگ ممنوع است.^(۴۶) علاوه بر این امر، براساس ماده ۶، بند ۱، بخش الف، کار گذاشتن هر تله انفجاری که با هر روشی مورد حمله قرار گرفته و همراه شده‌اند با نوشیدنی و غذا در همه شرایط ممنوع است.^(۴۷)

۴.۲. آلودگی هوا

با پیشرفت تمدن بشری، توسعه فناوری و ازدیاد روزافزون جمعیت، در حال حاضر دنیا با مشکلی به نام آلودگی هوا و زمین مواجه شده است که زندگی ساکنان کره زمین را تهدید می‌کند. در واقع، آلودگی هوا یکی از پدیده‌های زندگی مدرن امروزی و ناشی از پسماندهایی است که در اثر فعالیت‌های شبانه‌روزی بشر به وجود می‌آید. این پسماندها ناشی تولید مواد غذایی، صنعتی، کالاهای مختلف و انرژی است. شاید بتوان علل اصلی آلودگی هوا را در احتراق ناقص جست‌وجو کرد که طی آن بر اثر عدم سوخت‌رسانی کامل و یا نسبت نامناسب هوا و سوخت، پس از احتراق، موادی که سوخته نشده وارد هوا می‌شود. از آنجایی که این مواد بر روی کل حیات اثر سوء می‌گذارند، به عنوان آلوده‌کننده هوا از آنها یاد می‌شود.^(۴۸)

آلودگی هوا به معنای ورود مستقیم یا غیرمستقیم مواد یا انرژی به داخل هوا توسط انسان می‌باشد که منجر به آثار مضر می‌شود که سلامتی انسان را به خطر می‌اندازد، به منابع زنده و اکوسیستم و جنس مواد آسیب می‌رساند و مانع دسترسی به وسائل رفاهی و دیگر کاربردهای قانونی از محیط زیست می‌شود. آلودگی هوا، به ویژه در مناطق شهری و شهرهای بزرگ یک مسئله است که هم در کشورهای توسعه یافته و هم در حال توسعه یک مشکل به حساب می‌آید.^(۴۹) اگرچه آلودگی هوا بعضی اوقات می‌تواند یک پدیده محلی باشد، اما واضح است که ضرورتاً یک مسأله جهانی به حساب می‌آید. مواد آلوده‌کننده ممکن است تا فواصل دوردست انتقال یابد. آثار آلودگی

هوا ممکن است برخی اوقات تا یک هزار کیلومتر دور از منبع اصلی خود ظاهر شوند. بنابراین پرواضح است، آلودگی هوا به یک واکنش بین‌المللی نیاز دارد.^(۵۰)

در اسلام از تأثیر شگرف هوا بر جسم و جان سخن رفته و آثار مخصوص هوای هر فصل بیان شده و آیاتی از قرآن بدان اختصاص داده شده و از انسان خواسته شده تا نسبت به حفظ و نگهداری آن کوشا بوده و از الوده کردن آن دوری کنند.^(۵۱) می‌توان گفت که از دیدگاه قرآن آلوده کردن هوا فساد در زمین محسوب می‌شود و از آنجا که حیات همه موجودات زنده به هوا وابسته است، باید از ورود آلودگی آن جلوگیری کرد تا انسان به دست خود به هلاکت نیفتد.

دیوان بین‌المللی دادگستری با اشاره به تصویب قطعنامه ۴۷/۳۷ مورخ ۳۵ نوامبر ۱۹۹۲ مجمع عمومی در مورد حفاظت از محیط زیست در درگیری‌های مسلحانه اعلام کرد که «مجمع عمومی این دیدگاه کلی را تأکید می‌کند که تخریب محیط زیست که با ضرورت نظامی توجیه نشود و به صورت غیرمتناسب انجام شده باشد، به روشنی مغایر با حقوق بین‌الملل موجود است.^(۵۲) در زمانه کنونی، آلودگی هوا در قالب جنگ‌افزارهای شیمیایی آورده شده است. در طول تاریخ، تلاش‌های بسیاری برای اعمال ممنوعیت استفاده از جنگ‌افزارهای شیمیایی شده است. به طور مثال، بر طبق ماده ۲۳، بخش a مقررات لاهه، استفاده از سم یا سلاح‌های سمی ممنوع است.^(۵۳)

۴.۳. آلودگی خاک و زمین

خاک نخستین و گرانبه‌ترین مایه تشکیل‌دهنده کره زمین و منبع همه برکات و گهواره زندگی ابناء بشر محسوب می‌شود. آیه ۱۴ سوره الرحمن در تأیید این مطلب چنین می‌گوید: انسان را از گل خشکیده‌ای همچون سفال آفریدیم. خداوند زمین (پوشش خاک) را به عنوان «سنگفرشی» کرده است که ابناء بشر، در آن سکنی می‌کنند و از نعمات و برکات آن بهره مند می‌شوند.^(۵۴) خداوند انسان را از فساد در زمین نهی کرده و بر حذر می‌دارد.^(۵۵)

در حقوق بشردوستانه نیز این مهم رعایت شده و از دولت‌ها می‌خواهد تا هنگام استفاده از مین‌های زمینی، مراقبت‌های خاصی را انجام دهند تا اثرات کورکورانه سلاح به حداقل برسد.^(۵۶) هر چند که در این قاعده به حفظ محیط زیست اشاره نشده، اما یک

قاعده عام است. زیرا مهمات منفجر نشده در زیر خاک با گذشت زمان تجزیه شده و در اثر فعل و انفعالات شیمیایی مواد زهر آلود آن اثر نامطلوبی بر خاک می‌گذارد. در حقوق بشردوستانه تهدید و استفاده از سلاح‌های هسته‌ای، یک موضوع کنترل سیاسی است که اصول تناسب، محدودیت خسارت به خاک دشمن، همین‌طور خطر آسیب به سرزمین کشور دوست را باید در نظر داشته باشد.^(۵۷)

براساس ماده ۷ پروتکل دوم کنوانسیون سلاح متعارف، محل زمین‌های مین‌گذاری شده باید ثبت شود و در هر زمان ممکن براساس توافق دوجانبه به انتشار آنها پردازد.^(۵۸) استفاده از گازهای سمی، خفه‌کننده‌ها و دیگر گازها و کاربرد انواع مایعات، مواد مشابه یا ادوات و ابزارهای شبیه به آنها در جنگ ممنوع است (پروتکل گازها ۱۹۲۵، ماده ۲۳، بخش اول مقررات لاهه) همچنین استفاده از عوامل آتش‌زا برای اهداف نظامی ممنوع است. این ممنوعیت برای آثار جانبی غیرعمومی و غیرمهم سایر مهمات مجاز اعمال نمی‌شود.^(۵۹)

کنوانسیون سازمان ملل در مورد سلاح‌های شیمیایی ۱۳ ژانویه ۱۹۹۳ نیز ممنوعیت‌های جامعی را در ارتباط با توسعه، تولید، ذخیره، انتقال و استفاده از سلاح‌های شیمیایی و همین‌طور مقررات کنترل بین‌المللی اجرای این مقررات در بردارد.^(۶۰)

۴.۴. از بین بردن حیوانات و گیاهان

حیات انسان بدون وجود حیوانات و گیاهان غیرممکن می‌گردد. خداوند در آیات ۳۲-۲۴ سوره عبس چنین می‌فرماید: «پس انسان باید به خوراکش با تأمل بنگرد. ما آب فراوانی فرو ریختیم، سپس زمین را از هم شکافتیم. پس در آن دانه‌های فراوان، انگور، سبزیجات، زیتون، درخت خرما بوستان‌های پر از درخت تناور و بزرگ و چراگاه رویانیدیم تا مایه برخورداری شما و دام‌هایتان باشد.^(۶۱) همچنین در سوره مؤمنون (۱۸-۱۹) می‌فرماید: «و از ابر آبی به اندازه فرو می‌فرستیم و آن را در زمین جا می‌دهیم و ما در بردن تواناییم و با آن باغ‌های خرما و انگور برای شما تولید می‌کنیم که هم فرآورده‌های زیادی در آن برای شما هست و هم از آن می‌خورید».

از امام صادق نقل شده است که فرمودند: پیامبر هنگامی که لشکری را برای جهاد

می‌فرستاد، فرمانده لشکر را دعوت می‌کرد و او را در کنار خود می‌نشانید و یارانش را در مقابل خود قرار می‌داد و سپس فرمود: به سوی جهاد حرکت کنید، پیمان‌شکنی نکنید و هیچ درختی را قطع نکنید، مگر اینکه ناچار شدید. همچنین در روایت دیگری از وی نقل شده است که پیامبر هنگامی که فرماندهی را برای جهاد اعزام می‌داشت می‌فرمود: «درخت نخل را آتش نزنید و آن را در آب غرق نکنید و درخت باروری را قطع نکنید و زراعتی را نسوزانید... و چهارپایان حلال گوشت را نکشید، مگر اینکه برای غذایتان ناچار شوید.»^(۳۲)

براساس بند ۴ ماده ۲ پروتکل سوم کنوانسیون سلاح‌های متعارف نیز، استفاده از سلاح‌های تصادفی علیه جنگل‌ها یا دیگر انواع گیاهان ممنوع است، مگر اینکه این مناطق طبیعی به وسیله طرف مخالف به منظور پوشش، پنهان شدن یا استتار یک هدف نظامی مورد استفاده قرار گرفته باشد یا خود آنها اهداف نظامی باشد.^(۳۳)

فرجام

دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه بر حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب این موهبت الهی است. اسلام و حقوق بشردوستانه هرکدام از منظر خود به حفاظت از محیط زیستی پیرامون بشر تاکید ویژه‌ای داشته و این امر را از دریچه قواعد مختلف تبیین نموده‌اند.

بدون تردید، می‌توان یکی از قربانیان اصلی جنگ‌های بشر از ابتدا تا کنون را محیط زیست بر شمرد که در برخی اوقات اثرات مادی و معنوی این بحران بر بشریت، بعد از سپری شدن سالیان سال مشخص و آشکار می‌گردد.

آلوده نمودن عناصر محیط زیست یکی از مصادیق جرم در اسلام و همچنین حقوق بشردوستانه محسوب می‌شود و این امر نمایانگر این مهم می‌باشد که منابع اسلامی و به خصوص کلام وحی الهی چندین قرن قبل از بروز اولین سند بشردوستانه توسط اشخاص بین‌المللی به اهمیت حفظ محیط زیست به عنوان امانتی الهی پرداخته و حفاظت از آن را وظیفه بشریت دانسته است. ❖

پی‌نوشت‌ها:

۱. مشهدی، علی، *ترمینولوژی حقوق محیط زیست*، تهران، خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۹، صص. ۲۱۲ - ۲۱۱.
۲. کیس، الکساندر چارلز و دیگران، *حقوق محیط زیست*، جلد اول، ترجمه محمد حسن حبیبی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۴، ص. ۶.
۳. فیروزی، مهدی، *حق بر محیط زیست*، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴، ص. ۵۳.
۴. مشهدی، پیشین، ص. ۲۱۲.
۵. الکساندر چارلز و دیگران، پیشین، ص. ۶.
۶. رجیبی، عبدالله، «بررسی معیارهای ویژه در طراحی نظام مسئولیت مدنی خسارات زیست محیطی» در: محسن‌زاده، احمد علی و دیگران، *حقوق محیط زیست (نظریه‌ها و رویه‌ها)*، تهران: خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۹.
۷. الکساندر چارلز و دیگران، پیشین، ص. ۲۱۱ - ۲۱۰.
8. http://pajuhesh.irc.ir/product/book/show/id/1639/indexId/169269/book_keyword/function.require
۹. اسماعیلی، عباس و دیگران، «حفاظت محیط زیست در اسلام»، *مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان*، زمستان ۱۳۸۶، دوره ششم، ص. ۵۶.
۱۰. سوره انعام، آیه ۱۶۵.
۱۱. سوره هود، آیه ۶۱.
۱۲. سوره روم، آیه ۴۱.
۱۳. سوره بقره، آیه ۲۷.
14. http://pajuhesh.irc.ir/Product/book/show/id/1639/book_keyword//indexId/169269.
۱۵. بنگرید به: سوره جمعه، آیه ۱، سوره اعراف، آیه ۵۶، سوره رعد، آیه ۱۳.
۱۶. اسماعیلی و دیگران، پیشین، ص. ۵۶.
۱۷. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، تهران، سمت، چاپ دوم،

- ۱۳۸۷، ص. ۴۲.
۱۸. محمدزاده رهنی، محمدرضا، «بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، پاییز ۱۳۸۹، شماره ۲۵، ص. ۱۸۲.
۱۹. نک: تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، صص. ۳۹ - ۳۸.
۲۰. شرقی، عبدالعلی، «بررسی موضوع عملکرد سازمان ملل متحد در حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار» در: محسن‌زاده، احمد علی و دیگران، پیشین، صص. ۳۸۰ - ۳۷۹.
۲۱. دانشگاه هاروارد، حقوق بین‌الملل محیط زیست، ترجمه فضل‌الله موسوی، تهران، میزان، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص. ۳۶۸.
۲۲. مطابق تعریف کمیسیون پرونت لند: توسعه پایدار به معنای توانایی تسل حاضر برای تأمین نیازهایشان است، بدون آنکه ظرفیت نسل آینده را در برآوردن نیازهایشان به خطر اندازد. نک: علی مشهدی، *ترمینولوژی حقوق محیط زیست*، تهران، خرسندی، ص. ۹۱.
۲۳. دانشگاه هاروارد، پیشین، ص. ۳۷۶.
۲۴. ممتاز، جمشید، «توسل به سلاح هسته‌ای و حمایت از محیط زیست؛ آورده دیوان بین‌المللی دادگستری»، ترجمه: محمود صوراسرافیل، قابل دسترس در: <http://www.ghavanin.ir/PaperDetail.asp?id=1153>
۲۵. فلک، دیتر، *حقوق بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه*، ترجمه قاسم زمانی و دیگران، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۷، صص. ۲۹-۳۰.
۲۶. ساعد، نادر، *حقوق بشردوستانه و سلاحهای هسته‌ای*، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص. ۳۲.
۲۷. احمدآبادی، عیسی، *حمایت از افراد و اموال غیرنظامی در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه حقوق بین‌الملل و اسلام*، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته حقوق بین‌الملل، استاد راهنما: ابراهیم بیگ‌زاده، مشاور: قاسم زمانی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، سال تحصیلی ۸۵ - ۸۶، ص. ۵.
۲۸. کنعانی، محمدطاهر، هاجر سیاه رستمی و کتایون حسین نژاد، *حقوق بین‌الملل بشردوستانه ناظر بر حمایت از افراد در درگیری‌های مسلحانه (مجموعه اسناد ژنو)*، تهران، جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۸۵، ص. ۳۳۸.
۲۹. همان، ص. ۳۴۹.
۳۰. هنکر تز، ژان ماری و لوئیس دوسوالد بک، *حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی*، جلد اول، ترجمه دفتر امور بین‌الملل قوه قضاییه جمهوری اسلامی ایران و کمیته بین‌المللی صلیب

سرخ، تهران، مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص. ۲۴۴.
 ۳۱. زکی، ناظر حسین، حمایت از محیط زیست در جنگ‌ها (قسمت دوم)، فرهنگ جهاد، پاییز ۱۳۸۶، شماره ۴۹، قابل دسترس در:
<http://www.hawzah.net/fa/MagArt.html?MagazineArticleID=63859&ParentID=82491>.

۳۲. همان.

۳۳. هنکر تز و دوسوالد بک، پیشین، ص. ۲۶۰.

۳۴. گروه صلح کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو دانشگاه شهید بهشتی، حقوق زیست محیطی بشر، تهران، دادگستر، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص. ۳۳.

۳۵. زمانی، سید قاسم، «جرم‌نگاری تخریب محیط زیست در حقوق بین‌الملل»، در: محسن زاده، احمد علی و دیگران، حقوق محیط زیست (نظریه‌ها و رویه‌ها)، تهران: خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۲.

۳۶. رجبی، پیشین.

۳۷. زاهدی، عاطفه، مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست، تهران، انتشارات جاودانه، جنگل، ۱۳۹۱، چاپ اول ص. ۷۹.

۳۸. زارعی هدک، محمد و معصومه زارعی هدک، حقوق بشر، توسعه پایدار، تهران، انتشارات کتاب آوا، چاپ اول، ۱۳۹۰، ص. ۷۷.

۳۹. مشهدی، علی، «حق برخورداری از محیط زیست سالم در حقوق فرانسه»، مجله پژوهش‌های حقوقی، نیمسال دوم ۱۳۸۹، شماره ۱۸، ص. ۲۹۱.

۴۰. اسماعیلی، عباس و دیگران، پیشین، ص. ۵۷.

۴۱. سوره انبیاء: آیه ۳۰ و نیز نگاه کنید به: سوره نور: آیه ۴۵.

۴۲. سوره‌های اعراف: آیه ۵۰، ابراهیم: آیه ۱۶، واقعه: آیه ۶۸.

۴۳. سوره قمر: آیات ۱۱ و ۱۲.

۴۴. قره چلو، سعید، اهمیت الگوی مصرف و قداست آب از دیدگاه اسلام و قرآن، قابل دسترس در:

http://www.jkmt.ir/index.php?option=com_content&view=article&catid=15:1388-09-12-04-07-09&id=4838:1388-09-12-03-38-20

۴۵. کنعانی، محمدطاهر و دیگران، پیشین، ص. ۳۴۸.

۴۶. فلک، دیتر، پیشین، ص. ۲۰۳.

۴۷. همان، ص. ۱۸۱.

۴۸. ورهاشمی، سیدعباس و دیگران، «آلودگی هوای تهران و حق شهروندان بر محیط

- زیست سالم»، مجله پژوهش‌های حقوقی، نیمسال دوم ۱۳۸۹، شماره ۱۸، ص. ۱۷۸.
۴۹. گوندلینگ، لوتار و دیگران، حقوق محیط زیست، جلد دوم، ترجمه محمد حسن حبیبی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص. ۲۶.
۵۰. همان، ص. ۲۷.
۵۱. بنگرید به: سوره اعراف: آیه ۵۶، سوره بقره: آیه ۱۹۵.
۵۲. ساعد، نادر، پیشین، ص. ۱۵۶.
۵۳. فلک، دیترا، پیشین، ص. ۱۹۱.
۵۴. اسماعیلی، عباس و دیگران، پیشین، ص. ۵۸.
۵۵. بنگرید به: سوره بقره: آیه ۶۰، پیشین، ص. ۹.
۵۶. فلک، دیترا، پیشین، ص. ۲۰۲.
۵۷. همان، ص. ۱۸۳.
۵۸. همان، ص. ۲۰۳.
۵۹. همان.
۶۰. همان، ص. ۲۰۶.
۶۱. اسماعیلی، عباس و دیگران، پیشین، ص. ۵۸.
۶۲. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص. ۳۹.
۶۳. فلک، دیترا، پیشین، ص. ۱۹۱.